

MÜSLÜMAN – HİRİSTİYAN DİYALOĞU

**Tanrı ile İnsan arasındaki İlişki konulu
Sempozyum**

**KAPUSYEN RAHİPLER ve MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ÖĞRETİM ÜYELERİNİN İŞBİRLİĞİYLE**

Tanrı ile İnsan arasındaki İlişki konulu Sempozyum

YEŞİLKÖY- ISTANBUL 7-9 EKİM
2004

"KARŞILIKLI SAYGI İÇİN BİRBİRİMİZİ TANIMAK"

Basım Yeri : Sak Matbaası 0(212) 520-40-85

İslam'a Göre İnsanın Yaratılışı ve Yaratılış Gayesi

Dr. İsmail Taşpınar
M.Ü. İlahiyat Fakültesi
İstanbul 7-9 ekim 2004

İnsanın 'yaratılışı' ve 'yaratılış gayesi', insanoğlunun tarih boyunca cevabını aradığı en temel ve en köklü sorular içerisinde yer almaktadır. İnsanoğlunu tarih boyunca meşgul eden bu kadim soruya, yine bir o kadar kadim olan dinler cevaplamaya çalışmıştır. Burada, bu temel soruya İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an'da nasıl cevaplar verildiği açıklanmaya çalışılacaktır. Bunun için, öncelikle Kur'an'daki ifadelerden hareketle konu incelenecektir.

Kur'an'ın bütünü göz önünde bulundurulduğunda, Allah'ın bu kitapta insana temelde dört şeyden bahsettiği görülebilir. Bunlar, aynı zamanda insanın kendi kendine sorduğu dört temel sorunun da cevabını teşkil etmektedir. Birincisi; Allah, insana 'Kendini' (Allah'ı) anlatmaktadır. İkincisi; Allah, insana 'kainatı' anlatmaktadır. Üçüncüsü; Allah, insana 'insanı' anlatmaktadır. Dördüncüsü ise; Allah, insana 'ahireti' anlatmaktadır.¹

Arapça 'ins' kelimesinden türetilmiş olan 'insan' kelimesinin aslının 'unutmak' manasındaki *nesy* fiilinden türediği ileri sürülmüştür. Bu görüşü savunanlar, İbn Abbas'a nispet edilen 'insan, ahdini unutmaması sebebiyle bu ismi almıştır' şeklindeki rivayete dayanırlar. Kur'an'da insan bütün yönleri ile ele alınmış, konuyla ilgili ayetler onun yaratılışı, mahiyeti ve gayesini bir bütünlük içinde temellendirmiştir. Bu nedenle; Allah'ın insanı niçin yarattığı sorusu, gerçekte 'insanın nasıl yaratıldığı ve ne olduğu' sorusundan bağımsız düşünülemez. Bu nedenle, öncelikle Kur'an'da insanın ne olduğu ile alakalı nelerin anlatıldığı konusuna yani 'insanın yaratılışına' değinmek gerekecektir. Bu başlık altında, öncelikle insanın başlangıçtaki 'evrensel yaratılışı' olan Adem'in yaratılışı ele alınacak, ardından yeryüzünde bu yaratılışın tahakkuk ediş tarzı olan 'yaratılış safhaları' Kur'an'daki anlatım esas alınmak suretiyle ortaya konmaya çalışılacaktır. Daha sonra, belli donanımlara sahip insanın 'niçin' yaratıldığı konusuna işaret edilecektir ki, burada insanın yaratılış gayesi olan 'kulluk' boyutu gündeme getirilecektir. Son olarak, özel bir donanım ve yaratılış gayesi ile var edilen insanın, yeryüzünde bu gayesini gerçekleştirmek üzere nasıl görevlendirildiği ya da 'halife' olduğu açıklanacaktır. Bu üç ana başlık etrafında şekillenecek bir tasnif ile insanın İslam'a göre yaratılış gayesini ele almanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz.¹

I- İnsanın Yaratılışı:

Kur'an'a bakıldığı zaman insan, bulunduğu bu duruma gelmeden önce, çeşitli safhalardan geçerek yaratıldığından bahsedilir. Yani, insan doğrudan doğruya içinde bulunduğumuz bu şekliyle birden bire yaratılmamış, adeta bir tekamül (perfection) süreci içerisinde bir evreden diğerine geçerek, en mükemmel halini alarak yaratılmıştır. Bu mükemmel haline 'insan' denmiştir. Bu evrelerden geçirilen insana, bu tekamülünün taçlandırılması anlamına gelebilecek olan, bir 'ruh' üflenmiştir. Ruh sahibi insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özellik olan 'akıl' nimeti bahşedilmiş ve bunu dilediği gibi kullanma 'hürriyeti' verilmiştir. İnsan türünün ilk örneği kabul edilen Hz. Adem'le ilgili olarak zikredilen ayetlere göre Allah onu özel bir yaratılışla varlık alanına çıkarmıştır. Aslı topraktan olan bu gelecekteki yeryüzünün hükümdarına Allah 'ruhum' dediği varlık ilkesinden bir soluk üflemiş; ona 'isimlerin tamamını' öğreterek bu isimlerin gösterdiği varlık şemasını kavratmış, nihayet meleklerin insana secde etmesini istemiştir. İlk insanın eşi ile birlikte cenetten çıkarılmaları, bir yandan insanın zaaflarına, öte yandan sonunda yeryüzünde halife kılınacak olan bu seçkin varlığın kaderine işaret edilmiştir.¹

a. İnsanın Evrensel Yaratılış Hikayesi: 'Adem Oluşu'

İnsanın yaratılış hadisesini bir bütün olarak ele alan Kur'an, yer, gök, bitki ve hayvanlardan sonra insanların yaratılışına temas edilmektedir.¹ Kur'an, insanın yaratılış 'hikayesini' yine kendi anlatım üslubuna uygun bir şekilde, Allah ile melekler arasında geçen bir diyalogdan hareketle haber verir. Bu diyalog, aynı zamanda, Kur'an'ın insan ile ilgili yaratılış tasarısına da yoğun işaretler barındırmaktadır ki, İslam kaynakları bu kıssayı çeşitli yönleri ile ele alarak anlamaya ve yorumlamaya çalışmıştır. Bakara suresinin 30-37. ayetleri arasında anlatılan Hz. Adem'in yaratılış kıssası; aynı zamanda, insanın yaratılışı ve yeryüzüne iniş trajedisini de anlatmaktadır. İnsanın yaratılış safhası anlatılırken, Kur'an'da bazen genel bir anlam ifade eden insan, bazen de ilk insana isim olarak verilen Adem kelimeleri kullanılmaktadır. Bu durum, sadece yaratılış olayı ile sınırlı kalmak şartıyla, iki kelimenin birbirinin yerine kullanıldığı veya Hz. Adem'in insan cinsinin bir temsilcisi olarak kabul edildiği şeklinde anlaşılabilir.¹

Kur'an'daki yaratılış kıssası şu şekilde başlar:

'*Hani Rabbin meleklere; 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacağın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.' Demişler. Allah da, 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti.*'¹

Bu ayetten de anlaşılacağı üzere, insanın yaratılışı konusunda meleklerin önce itirazda bulunduğu görülmektedir. Allah, yeryüzünde bir halife yaratacağını meleklerine bildirerek, yaratılacak olan yeni varlık üzerine onların dikkatini çekmek istemiştir. Melekler, bu yeni varlığın 'fesat çıkarma', 'kan dökmeye' özelliklerinden dolayı, mevcut diğer varlıklardan farklı olduğunu anlamakta gecikmemiş, kendilerinin Allah'ı tesbih ve takdis etmekle yükümlü olduklarını öne sürerek hayretlerini ifade etmişlerse de; Allah, 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' cevabını vermiştir.

Söz konusu yaratılış kıssasının devamında, Allah'ın Hz. Adem'e isimleri öğretmesi ve onu meleklerle takdim etmesi sahnelerine geçilmektedir ki, bu arada önemli bir safha olan insanın yaratılış safhası konusunda sükut edilmektedir. Ancak, bu safhalar başka ayetlerde açıklanmaktadır. Bu yüzden, insanın yaratılış serüvenini takip etmek için söz konusu diyalogun devamına geçmeden önce, meleklerle takdim edilecek olan insanın ya da 'Adem'in yaratılış safhalarının Kur'an'da nasıl anlatıldığına bakmak gerekmektedir.

İnsan, diğer yaratıklardan farklı olarak Kur'an'da detaylı ile anlatılan yegane varlıktır. İnsanın yaratılış safhaları Kur'an'da iki türlü anlatılmaktadır. Bu anlatımların ilkinde; insanın 'temel maddesi'ne işaret eden ve ondan hareketle, insan cinsinin yani 'Adem'in yaratılışına atıflarda bulunulur. Normal ve tabii şartların dışında toprak (*turab*), çamur (*tin*), yapışkan cıvık çamur (*tin lazib*), değişken cıvık çamur (*hamein mesnun*), çamurdan süzülüş öz (sülaletin min tin), kuru çamur (*salsal*) ve biçimlenmiş kuru çamur (*salsalin ke'l-fehhar*) gibi maddelerin bazı merhalelerden geçtikten sonra, nihayet kendisine ruh üflenmesiyle bu yaratılışın tamamlandığı anlaşılmaktadır. Buna, Hz. Adem'in yaratılışı da denebilir ki, bu yaratılış tarzı Kur'an'da şu ifadelerle yer almaktadır:

'Allah nezdinde İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan (*turab*) yarattı.'¹

'... seni topraktan, sonra *nutfeden* yaratan, daha sonra şehi bir adam biçimine sokan Allah'ı inkâr mı ettin?''¹

'Sizi topraktan (*turab*) yaratması, O'nun (varlığının) delillerindedir. Sonra siz, (her tarafa) yayılan insanlar oluverdiniz.'¹

'Sizi bir çamurdan yaratan (*tin*), sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. Bir de O'nun katında muayyen bir ecel (kıyamet günü) vardır. Siz hâla şüphe ediyorsunuz.'¹

'Şimdi sor onlara! Yaratma bakımından onlar mı daha zor, yoksa bizim yarattığımız (insanlar) mı? Şüphesiz biz kendilerini yapışkan bir çamurdan (*tin lazib*) yarattık.'¹

‘Andolsun biz insanı, (pişmiş) kuru bir çamurdan (*hamein mesnun*), şekillenmiş kara balçıktan yarattık.’¹

‘Andolsun biz insanı, çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden (*sülaletin min tin*) yarattık.’¹

‘Andolsun biz insanı, (pişmiş) kuru bir çamurdan (*salsal*), şekillenmiş kara balçıktan yarattık.’¹

‘Allah insanı, pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan (*salsalin ke'l-fehhar*) yarattı.’¹

Ayetlerde geçen ifadelerde, insanın yaratılışında kullanılan toprağın ‘cıvık’lığından bahsedilmektedir ki, bu da onun su ile olan iribatına işaret etmektedir. Bu da göstermektedir ki, diğer yaratıklarda olduğu gibi, insanın yaratılışında da ‘suyun’ önemli bir rolü vardır. Toprak ve suyun karışımının meydana getirdiği çamur, yukarıda zikredilen ayetlerden de anlaşılacağı üzere, çeşitli merhalelerden geçen insanın kalıbını oluşturmuştur. Ancak, bu çamurun nasıl insan haline geldiğine ve nasıl yarattığına dair bilgi verilmektedir.

Toprakтан hareketle çamura belli şekiller verilerek balçıktan yaratılan insana, meleklerin huzuruna çıkarılmadan önce Allah, insanı insan yapan ve onu çok kutsal bir varlık kılan ‘kendini ruhundan üfler’:

‘Hani Rabbin meleklere, ‘Ben kuru bir çamurdan (*salsalin*), şekillendirilmiş balçıktan (*hamein mesnun*) bir insan (*beşeran*) yaratacağım. Onu düzenleyip (*sevveytühü*) içine ruhumdan üflediğim zaman (*ve nefatü fhi min ruhi*), onun için hemen saygı ile eğilin’ demişti.’¹

İşte, insanın gerçek yaratılışı, ruhun kendisine üflenmesi ile birlikte son bulur.

İşte, bütün bu safhalardan geçerek yaratılan ‘insan’, meleklerin huzuruna çıkarılmadan önce Allah’ın tedrisinden geçer. Böylece, insanın ilk hocası, eşyaların isimlerini teker teker öğrendiği ilk öğretmeni bizzat Allah’ın kendisidir. Allah’ın ruhuna sahip olan insan, yine Allah’ın bizzat öğrettiği bilgilerle de donatılmış bir vaziyete getirilmiştir. Böylece hem maddi hem de manevi olarak özel bir yaratılış ve donanıma sahip olan insan, nihayet meleklerin huzuruna çıkarılmaya hazır hale gelmiştir. Böylece, Bakara suresindeki ‘Allah ile melekler arasındaki diyalog’ kaldığı yerden devam eder:

‘Allah, Adem’e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin’ dedi.

‘Melekler, ‘Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin’ dediler.

‘Allah şöyle dedi: ‘Ey Adem! Onlara bunların isimlerini söyle!’ Adem, meleklerle onların isimlerini bildirince Allah, ‘Size, göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ki ben bilirim, yine açığa vurduklarınızı da, gizli tuttuklarınızı da ben bilirim demedim mi?’ dedi.’¹

Allah’ın, özel donanımlarla yarattığı ‘insanı’ meleklerle takdim etmesi ile birlikte, insanın yaratılışı sona ermiş olmakta idi. İşte, kendisine ‘bütün isimlerin öğretildiği’ ve meleklerin dahi bilmediği bilgilere sahip olan bu yaratığa karşı, Allah meleklerin saygı ile eğilmelerini ister ki, bu insanın ne kadar yüce bir yaratık olduğunu ve meleklerin dahi saygı göstereceği bir mertebeye ulaşma kapasitesine sahip bir varlık olduğu anlamına gelmektedir. Ancak, bu üstün yeteneklere sahip olan ve kendisini meleklerden daha üst mertebelere yükseltecek kapasiteye sahip olan insan, kendisine bahşedilen ‘bilgileri’ doğru kullanmadığı takdirde onu yolundan her an sapıtıracak İblis’le de bu yaratılış esnasında tanışmıştır:

‘Hani meleklerle, ‘Adem için saygı ile eğilin’ demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis bundan kaçınmış, büyüklük taslamış ve kafirlerden olmuştu.’¹

‘Bunun üzerine bütün melekler saygı ile eğildiler. Ancak İblis, saygı ile eğilenlerle beraber olmaktan kaçındı.

‘Allah, ‘Ey İblis! Saygı ile eğilenlerle beraber olmamandaki maksadın ne?’ dedi.

‘İblis dedi ki: ‘Ben, kuru bir çamurdan, şekillenmiş balçıktan yarattığın insan için saygı ile eğilemem.’

‘Allah, ‘Öyleyse çık oradan, çünkü sen kovuldun. Şüphesiz hesap gününe kadar lanet senin üzerindedir’ dedi.’¹

İnsan, kendisine ‘öğretilen isimler’in gereğini yerine getirmeyi ihmal ettiği an İblis’in eline düşeceği de böylece kendisine bildirilmiş olmakta idi. İnsan, kendisine öğretilen isimleri yerinde kullanma veya kullanmama da ise yaratılıştan itibaren özgür bırakılmıştır. Öyle ki, insanın doğruyu veya yanlışını ‘seçme özgürlüğü’ daha ilk yaratılıştan itibaren kendisine bahşedilmiştir. Bunu, insanın yaratılışı kassası ile bağlantılı olan şu ayetten anlamak mümkündür:

‘Hani Rabbin, Ademoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı şahit tutarak ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ demişti. Onlar da, ‘Evet, şahit olduk (ki rabbimizsin)’ demişlerdi. Böyle yapmanız kıyamet günü, ‘Biz bundan habersizdik’ dememeniz içindir’.¹

İşte, bütün bu yeteneklere sahip olan, iyi ile kötü olanı birbirinden ayırma ve dilediğini seçme özgürlüğüne sahip bir şekilde yaratılan insan, yine kendi özgür tercihiyle Allah’ın emrine muhalefet etmekle, yani yasak ağaçtan yemekle cennetten çıkarılmıştır.¹ Böylece, insanın yeryüzü macerası başlamıştır.

b. İnsanın Yeryüzündeki Yaratılış Safhaları:

İnsanın yaratılışı ve dünyaya gelişi ile ilgili olarak yukarıdaki açıklamalardan ayrı olarak ikinci bir anlatım daha vardır. Bu, yaratılışı tamamlanmış bir erkek ve dişinin birleşmesiyle meydana gelen yaratılış şeklidir. Kur’an’daki insanın bu şekildeki yaratılışı ile ilgili anlatımda, ‘*nutfenin*’ ana rahmine ‘*alak*’ ve ‘*mudga*’ gibi merhalelerden geçişi detaylı olarak verildikten sonra yeryüzünde görülmesi şeklinde izah edilir.

‘Ey insanlar! Eğer yeniden dirilmekten şüphede iseniz, şunu bilin ki, biz sizi topraktan, sonra *nutfeden*, sonra *alakadan* (aşılanmış yumurtadan), sonra uzuvları (önce) belirsiz (*muzhatin muhallegatin*), (sonra) belirlenmiş canlı (*gayr-i muhallegatin*) et parçasından (uzuvları zamanla oluşan ceninden) yarattık ki size (kudretimizi) gösterelim. Ve dilediğimizi, belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz; sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız.’¹

Diğer bir ayeti kerimede ise, yaratılışının temel maddesi toprak olan insana, anne karnında daha henüz bir sıvı iken ‘önce ruhun üflendiği’ ve daha sonra ‘işitme, görme ve idrak’ gibi ‘uzuvların sonradan verildiğine’ işaret etmektedir ki, Kur’an’ın antropoloji anlayışını ortaya koyması bakımından son derece önemlidir:

‘O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı.

‘Sonra onun neslini bir öz sudan, değersiz bir sudan yarattı.

‘sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için işitme (*sem’a*), görme (*basara*) ve idrak duygularını (*ef’idete*) yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!’¹

Yukarıda verilen ayetlerden de anlaşılacağı üzere, insanın yaratılışı İslam’ın kutsal kitabında çok temel bir unsur olarak yer almaktadır denebilir. Zira, temel maddesinden başlamak üzere, Kur’an’da bütün biyolojik safhalarını içine alacak şekilde anlatılan yegane varlık insandır. Ayetlerin de belirttiği gibi, burada vurgulanmak istenen şey, bu **tabii sürecin her aşamasında ilahi irade ve yaratıcı kudretin onun gelişmesini belirlediğidir**. Böylece detaylı bir anlatımla insanın yaratılışını anlatan Allah, insana bir ‘insan’ olarak kendisini tanımasına, yaratıklar arasında işgal ettiği yeri bilmesine yardımcı olmaktadır.¹ Böylece insanın, yaratılıştan getirdiği yeteneklerini gerçek yaratılış gayesi olan kulluk görevini yerine getirememesi konusunda herhangi bir bahanesi kalmamıştır.

İnsanın başlangıçtan itibaren yaratılış hikayesinin anlatıldığı Kur’an-ı Kerim’deki kıssalar, İslam tefsir literatüründe geniş bir şekilde ele alınmakta ve her bir aşaması ile ilgili sayısız yorumlar yapılmaktadır. Ancak, makalenin giriş kısmında da belirtildiği üzere, burada sadece Kur’an ayetleri dikkate alınarak konu işlenmeye çalışılmıştır.¹

İnsanoğlunun yaratılış serüveninin anlatıldığı bu aşamaların tamamı, bütün insanları kapsayan ortak bir serüvendir. Yani, insanların tamamı yukarıda zikredilen ‘donanım ve yaratılış hususiyetlerine sahip olma’da eşittir. Aralarındaki farklılık, yaratılıştan getirdikleri bu özellikleri nasıl kullanacakları ile ortaya çıkacaktır ki, bu konu şimdi üzerinde durulacak olan ‘kulluk’ konusu ile irtibatlıdır.

II. İnsanın Yaratılış Gayesi: Kulluk ya da ‘İbadet’

Kur’an, insanın varlık gayesine yönelik en temel sorusunu cevapsız bırakmamıştır. Kur’an’da insanın yaratılış gayesini açıkça ifade eden ayet, Zariyat suresindeki şu ayettir:

‘Ben cinleri ve insanları, ancak bana *kulluk etsinler* (ya’büdün) diye yarattım’ (51/56).

Buradan hareketle, Kur’an’a göre insanın yegane varlık gayesinin ‘ibadet etmek’ ya da ‘kulluk vazifesini’ yerine getirmek olduğu anlaşılmaktadır. İnsanın varlık gayesi ile irtibatı daimi olacağı için; bu ayetten çıkarılacak olan nihai sonuç, insanın hayatını bütünüyle ‘ibadet’ içerisinde geçirmesi gerektiğidir.

Abd kelimesi, İslami terminolojide çok önemli bir yere sahiptir. Bu kelime aynı anda hem ‘köle’ (slave) hem de ‘hizmetçi’ (servant) anlamlarını kendisinde barındırmaktadır. Ancak, Allah’a karşı kulluk vazifesinin yerine getirilmesinde yani ‘ibadet’te özgürlük bir esas teşkil ettiği için, bu sözcüğün ‘hizmetçi’ anlamında ‘kul’ şeklinde anlaşılması gerek manayı vermesi bakımından önemlidir. Nitekim, Kur’an’da birinci anlamın kastedilerek kullanıldığı ayetler de vardır:

‘Göklerdeki ve yerdeki herkes Rahman’a kul olarak (*abden*) gelecektir.’¹

Verilen bu örnekten de anlaşılacağı üzere, *abd* teriminin bir geniş bir de dar anlamı söz konusudur. Geniş anlamına göre; her şey Allah’ın kölesidir yani yarattığı işi yapmaktadır. İşte, bu geniş anlam içerisinde insan, diğer varlıklardan farklı bir özelliğe sahiptir. Bu dar anlama göre ise insan, Allah’a ‘*abd*’ olmayı kabul ya da reddetmekte özgürdür. Bu yüzden de, insan kastedilerek söylenen *abd* kelimesinin ‘hizmetçi’ yani ‘kul’ şeklinde anlaşılması gerekmektedir.

Bu noktada, İslam’da ‘*abd*’ kavramının sadece ‘insanla’ sınırlı bir kavram olmadığına da dikkat çekilmelidir. Kur’an’da, bütün müslümanlarca ‘insanların en faziletlisi’ kabul edilen Hz. Muhammed için, ayrıca diğer peygamberler (mesela Hz. İsa için de kullanılmaktadır)¹, cinler, hatta melekler için de *abd* kelimesi kullanılmıştır. Bununla beraber, Allah’a nispet edilerek kullanılan *abd* ve *ibad* kelimeleri, ‘O’na iman eden, kendisinin de sevdiği kullar’ anlamını taşımaktadır. Ayrıca, Muhammed Hamidullah’ın da belirttiği gibi, ‘*abd*’ kelimesinin anlamı olan kulluk ve itaat Allah’a yapıyorsa ‘hür insan’, kula itaat ediliyorsa ‘köle’ manasına gelir. *Abd* ve onunla bağlantılı olarak *ubudiyet* (kul ve kulluk) mefhumları içinde teslimiyet ve itaattan başka şefkat, merhamet ve himaye manaları da vardır ki, bu kulluğunun emredilen erkanların basit bir tekrarından ibaret olmadığı, ahlaki ve manevi boyutunun olduğunu da göstermesi bakımından önemlidir.¹ İnsan bütün samimiyeti ve tavazuu ile Allah’ın kulu olduğunu idrak edince Cenab-ı Hak da kuluna merhamet eder ve onu himayesi altına alır. Nitekim, Hz. Peygamber, ‘Allah’ın kulu olduğunu iftiharla söyler’ ve bunu sık sık tekrarlardı. Özellikle kudsî hadislerde görüldüğü üzere Cenab-ı Hak’ın sevdiği insanlara hitabı da ‘*abdi, ibadi*’ (kulum, kullarım) tarzındadır.¹

Kur’an-ı Kerim’de ‘ibadet’ kelimesinin de kendisinden türediği ‘*abd*’ fiilinden türetilmiş ve ‘kulluk etmek, ibadet etmek, tapınmak’ manalarına gelen 275 kelime kullanılmıştır. Bu ayetlerden 91 tanesi ‘sadece Allah’a ibadet etmeyi emreden’ ayetlerdir.¹ Bu da, ‘ibadet’ emrinin Kur’an’da ne kadar sık kullanılan bir kelime olduğunu göstermektedir. Bunun yanında, Kur’an’da yine ‘ibadet etmek’ manasına gelecek başka kelimeler de kullanılmıştır. Mesela, Kur’an’da ve hadislerde kulun Allah’a saygı ve itaatini ifade etmek üzere ‘nüsük, dua, hudu’, huşu, anve, rüku, secde, kunut, tesbih, şükür’ gibi kavramların da yer yer ibadet kelimesi ile aynı veya benzer anlamda kullanıldığı görülür. Nitekim sözlüklerde bu kelimelere de ‘boyun eğme, alçak gönüllülük’ anlamı verilir ve bunlardan bazılarının ibadet anlamında kullanıldığı belirtilir.¹

Ragıb el-İsfahani, 'abd'in Kur'an'daki kullanılış tarzını dörde ayırır: 1. Hukuk açısından *abd* (yani kle); 2. Yaratılması bakımından *abd* (tabii ki, burada 'yaratma' Allah'a nispet edilmektedir); 3. Allah'a kulluk yapması açısından *abd*; hür olsun kle olsun, en Őereflisi insan; 4. Dünyaya ve dünya servetine kul olan *abd*; hür de olsa kle de olsa en kötü insan. Bu dördüncü gruptaki insanlar için Hz. Peygamber'in 'Altına, gümüŐe ve lükse kul olan insan helak olsun' (Tirmizi, 'Zühd', 42; İbn Mace, 'Zühd', 8). İnsan, Allah için ifa ettiği kulluk vazifesinde O'nun emirlerini yerine getirmekle yetinmez. Aynı zamanda, rızasını kazanmak üzere O'na mümkün olan en samimi söz ve davranışlarıyla sayĐı, sevgi ve bağlılık gösterir. İŞte Allah'a yönelen bu söz ve davranışlara ibadet denilmiŐtir.¹

Tabii ki, bu seviyedeki bir ibadet merkezli hayat tarzının yeryüzündeki tezahürleri tarih boyunca çeşitli Şekillerde olmuŐtur. İbadetin tayin edilmiŐ belli formlarda ifade edildiği dinlerin farklı coğrafyalarda farklı Şekillerde ifade edilmiŐ olması, temeldeki bu esası hiçbir zaman deĐiŐtirmemiŐtir. Bu esasın genel tezahürlerinin analizini Őimdilik bir tarafa bırakıp, özel olarak bunun İslam'da nasıl bir tezahür Őekline kavuŐtuĐuna işaret edilecektir.

Daha önce belirtildiği gibi, kelime anlamı 'boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma' anlamlarına gelen *ibadet*, dini bir terim olarak 'insanın Allah'a sayĐı, sevgi ve itaatini göstermek, O'nun hoŐnutluĐunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleŐtirdiĐi davranışlar' olarak tanımlandığı gibi; genel olarak 'aynı mahiyetteki düŐünüŐ, duyuŐ ve sözleri ifade eder' diye de tarif edilmiştir. Buradan hareketle 'ibadet' kavramı, 'ilahii iradeye uygun yaŐamak' olarak özetlenebilir. İlahi irade ise, insanı yaratan bir 'irade' olması hasebiyle; 'insanı insan yapan ve onu kendi insanlık alemine uygun davranmasını sağlayacak' birtakım emirler ve yasaklar koymuŐ ve insandan bu emirlere uymasını istemiştir. İŞte insan, bu emirler ve yasaklar çerçevesinde, Yaratıcı İrade'ye karşı kulluk vazifesini yerine getirmek üzere yaratılmıştır. Ancak, İslami literatürde genellikle 'ibadet' kelimesinin dini içerikli ve düzenli davranıŐ biçimleri için kullanımı daha yayĐındır.¹

Bir 'din' olarak İslam'ın emirleri ve yasakları bu çerçevede anlaŐıldıĐı zaman bir anlam kazanmaktadır ve insanın yaratılış gayesine açıklık getirmektedir. İslam'da 'ibadet' dendiği zaman, Müslümanların muhatap oldukları beş temel ibadet akla gelmektedir ki bunlar: 'Kelime-i Őehadet getirmek, Namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek ve zekat vermektir'. Diğer ibadetlerin tamamı bu beş temel ibadet etrafında kümelenerek geniŐleyerek çeŐitlilik arz eder.

Mesela; 'kelime-i Őehadet', dil ile yapılabilecek her türlü ibadetin temelini teşkil eder. Bu ibadet türü, Allah'ın isimlerini daima zikretmek olan 'zikir' ibadetinin özünü teşkil eder.

Namaz ibadeti; bedenle yapılabilecek ibadetlerin temelini teşkil eder. Namazın kılınması için alınacak abdest, temizlik ve hijyenle ilgili ibadetlerin tamamına işaret eden çok önemli bir ibadettir. Zira böylece, abdest esnasında yıkanan uzuvlarla yapılacak kötülükler engellenmiŐ, bu uzuvları insana veren Allah'ın rızasını kazanmak için hayırlı iŐlerde kullanılması yeniden hatırlanmıŐ olur.

Oruç ibadeti, kalp ile yapılan¹ ibadetlerin tamamına Őamil ve onlara derinlik kazandıran bir ibadettir. Nitekim kutsi hadiŐlerde de belirtildiği üzere, oruç ibadeti tamamiyle kul ile Allah arasında yapılan bir ibadettir ve bu yüzden de çok hususi bir niteliğe sahiptir. Manevi derinliği büyük olan oruç ibadeti, kiŐinin nefsanii arzularına gem vurmasını ve bedeni üzerindeki kontrolünü sağlamasını da öğreten bir ibadettir. Oruç ibadeti ayrıca, insanı diğer hayvanlardan ayıran en önemli ibadetlerden bir tanesidir. İnsanı, sadece dıŐa dönük olmaktan kurtarıp i dünyasına yönelmesini sağlamayan bir ibadettir.

Hac ibadeti, toplumla iliŐkili ibadetlere kendine özgü bir boyut katmaktadır. İnsanın, yaratılıŐından itibaren baŐladıĐı ve devam eden yolculuğunu sembolize eden en önemli ibadetlerden bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeryüzündeki bütün insanların bu ömür yolculuğunun sonunda varacakları yerin ilahi huzur olduğunu bize hatırlatan çok mltikltrel bir ibadet olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeryüzünde sadece bizlerin değil, başka coğrafyalarda başka insanların da yaŐadıĐını hatırlatan, insanın faaliyetlerine evrensel bir boyut kazandıran bir ibadettir.

Son olarak zekat ibadeti ise, insanın malından harcayarak yapabileceği her türlü ibadeti içermektedir. Bunlar içerisinde sadaka vermek, karşılıksız hibede bulunmak, faizsiz borç vermek gibi davranışlar, bu ibadetin mal ile ilgili ibadetlerin topluma yansıyan en önemlilerini teşkil eder. Bunun, ticarete haksızlığa ve harama karşı nefsi terbiye edici çok önemli yansımaları olmaktadır. Bütün bu sayılanlar, zekat ibadetinin bilinen ve bilinmeyen mal ile ilgili ibadetlerin temelini teşkil eder.

İşte, insanın yaratılış gayesi olarak Allah'ın Kur'an'da zikrettiği 'ibadet' yani 'kulluk' kavramı, bu beş temel esas ve bu esasa dayalı bireyin, toplumun, çevrenin ve evrenin düzenlenmesi ve bir ahenk içerisinde varlığını devam ettirmesi ile 'daimi bir ibadet hali' olarak karşımıza çıkar ki; insanın varlık gayesi ancak bu çapta bir ontolojik anlam ile derinlemesine kavranabilir.

III. İnsanın Yaratılış Misyonu ya da Kulluğunun tahakkuku: 'Halifelik'

İnsanın yaratılışını ve yaratılış gayesini bize bildiren Allah, insanı yeryüzünde bunları tahakkuk ettirmek için kendisini temsil edecek bir 'halife' olarak atadığını da yine Kur'an'ın ilk surelerinde haber vermektedir:

'Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.' demişler. Allah da, 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti.'

a. 'Halife' kelimesinin anlamı:

'Halife' kelimesinin kökü olan 'halefe' fiili, türevleri ile birlikte Kur'an'da çeşitli şekillerde kullanılmıştır. 'Birinin yerine geçerek işini, görevini devam ettiren; başkasının yerini tutan, onun makamına oturan, onun adına hükmeden kimse' şeklinde açıklanan 'halife' kelimesinin çoğulu 'hulefâ' ve 'halâif'tir.¹ Bir kimsenin diğer bir zatın yerini tutmasına *hilafet*, halife tayin etme işine de *istihlaf* veya *tahlif* denir.¹ İnsanın 'halife' oluşunun anlamını Kur'an açısından anlayabilmek için, öncelikle Kur'an'da bu kelimeye yüklenen anlamların ne olduğuna bakılmalıdır.¹

b. Kur'an'da, Allah'ın insanı 'Halife' olarak yarattığına dair ayetler:

Kur'an'da 'halife' kelimesinin kökü olan 'halefe' fiilinden türeyen isim ve fiiller, çeşitli manalara gelecek şekilde değişik şekillerde 25 yerde kullanılmıştır. Bunların anlamları, kelimenin içinde bulunduğu cümleye göre değişiklik arz etmektedir. Bunları tamamını şu üç başlık altında tasnif etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, 'hüküm verme yetki ve otoritesine sahip' anlamında; ikincisi, 'bir şeyin yerine geçen', üçüncü olarak ise, 'geride kalanlar'dır.¹ Bu üç anlam içerisinde konumuz olan 'insanın yaratılış gayesi' ile ilgili ilk iki anlam üzerinde durmak gerekmektedir.¹

1. 'Halife' kelimesinin türevleri ile birlikte 'hüküm veren, yetki ve otorite sahibi' anlamında kullanılması:

2/30. Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife (*fi'l-arzi halife*) yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde *fesat çıkaracak, orada kan dökecek* insanı mı halife kılıyorsun? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.

38/26. Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife (*halifeten fi'l-arzi*) yaptık. O halde insanlar arasında *adaletle hükmet*. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır.

6/165. Sizi yeryüzünün halifeleri (*halaiife'l-arzi*) kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi *denemek için* kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Şüphesiz Rabbin, cezası çabuk olandır ve gerçekten O, bağışlayan merhamet edendir.

35/39. Sizi yeryüzünde halifeler (*halaiife fi'l-arzi*) yapan O'dur. Onun için *kim inkâr ederse*, inkârı kendi zararınadır. Kâfirlerin küfrü, Rableri katında kendileri için ancak gazabı artırır. Kâfirlerin küfrü, kendilerine ziyandan başka bir şey getirmez.

27/62. (Onlar mı hayırlı) yoksa darda kalana kendine yalvardığı zaman karşılık veren ve (başındaki) sıkıntıyı gideren, *sizi yeryüzünün hakimleri kılan (hulefae'l-arz) mı?* Allah'tan başka bir tanrı mı var! Ne kadar da kıt düşünüyorsunuz!

7/128 - 129. Musa kavmine dedi ki: "Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır. Kullarından dilediğini ona vâris kılar. Sonuç (Allah'tan korkup günahıtan) sakınanlarıdır." - 129. Onlar da, sen bize (peygamber olarak) gelmeden önce de geldikten sonra da bize işkence edildi, dediler. (Musa), "Umulur ki Rabbiniz düşmanınızı helâk eder ve onların yerine sizi *yeryüzüne hakim kılar (yestahlifeküm fi'l-arzi)* da nasıl hareket edeceğinize bakar" dedi.

24/55. Allah, sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri *sahip ve hakim kıldığı (kemestahlefe) gibi onları da yeryüzüne sahip ve hakim kılacağını (yestahlifennehüm fi'l-arzi)*, onlar için beğenip seçtiği dini (İslâm'ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vâdetti. Çünkü onlar bana kulluk ederler; hiçbir şeyi bana eş tutmazlar. Artık bundan sonra kim inkâr ederse, işte bunlar asıl büyük günahkârlardır.

57/7. Allah'a ve Resûlü'ne iman edin. Sizi, üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı (*müstahlefine*) şeylerden harcayın. Sizden iman edip de (Allah rızası için) harcayan kimselere büyük mükâfat vardır.

Musa a.s.'ın, kardeşi Harun a.s.'a *'yönetici olarak kendi yerine kavmin başında geçmesi'*ni istemesi anlamında kullanılması ki, bu kullanım tarzı, birinci kullanım tarzı ile benzerlik arz etmektedir:

7/142. (Bana ibadet etmesi için) Musa'ya otuz gece vade verdik ve ona on gece daha ilâve ettik; böylece Rabbinin tayin ettiği vakit kırk geceyi buldu. Musa, kardeşi Harun'a dedi ki: Kavmimin içinde benim *yerime geç (ihlüfni fi kavmi)*, onları *ıslah et*, bozguncuların yoluna uyma.

2. 'Halefe' fiilinin, *'bir kavmin yok edilip yerine başkasının getirilmesi'* anlamında kullanıldığı yerler ise, şu şekildedir:

10/73. Yine de onu yalanladılar, biz de hem onu hem de onunla beraber gemide bulunanları kurtardık ve onları (*yeryüzünde*) *halifeler (halaiife)* kıldık; âyetlerimizi yalanlayanları da (denizde) boğduk. Bak ki uyarılanların (fakat inanmayanların) sonu nasıl oldu!

10/13-14. Andolsun ki sizden önce, peygamberleri kendilerine mucizeler getirdiği halde (yalanlayıp) zulmettiklerinden dolayı nice milletleri helâk ettik; zaten onlar iman edecek değillerdi. İşte biz suçlu kavimleri böyle cezalandırırız.- 14 Sonra da, *nasıl davranacağınızı görmemiz için onların ardından* sizi yeryüzünde halifeler (*halaiife fi'l-arzi*) kıldık.

7/69. Sizi uyarmak için içinizden bir adam vasıtasıyla Rabbinizden size bir zikir (kitap) gelmesine şaştınız mı? Düşünün ki O sizi, Nuh kavminden sonra

onların yerine getirdi (*hulefa*) ve yaratılıştaki sizi onlardan üstün kıldı. O halde Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz."

7/74. Düşünün ki, (Allah) Âd kavminden sonra yerlerine (*hulefa*) sizi getirdi. Ve yeryüzünde sizi yerleştirdi: Onun düzlüklerinde saraylar yapıyorsunuz, dağlarında evler yontuyorsunuz. Artık Allah'ın nimetlerini hatırlayın da yeryüzünde fesatçılar olarak karışıklık çıkarmayın.

19/59. Nihayet onların peşinden (*halefe – halfün*) öyle bir nesil geldi ki, bunlar namazı bıraktılar; nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride sapıklıklarının cezasını çekecekler.

7/169. Onların ardından (*halefe – halfün*) da (âyetleri tahrif karşılığında) şu değersiz dünya malını alıp, nasıl olsa bağışlanacağız, diyerek Kitab'a vâris olan birtakım kötü kimseler geldi. Onlara, ona benzer bir menfaat daha gelse onu da alırlar. Peki, Kitap'ta Allah hakkında gerçekten başka bir şey söylemeyeceklerine dair onlardan söz alınmamış mıydı ve onlar Kitap'takini okumamışlar mıydı? Âhiret yurdu sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâla aklınız ermiyor mu?

43/60. Eğer dileseydik, içinizden, yeryüzünde yerinize geçecek (*fî'l-arzi yahlüfün*) melekler yaratırdık.

11/57. "Eğer yüz çevirirseniz şüphesiz ki benimle size gönderileni size bildirdim. Rabbim (dilerse) sizden başka bir kavmi yerinize getirir (*yestahlifü*) de O'na hiçbir zarar veremezsiniz. Çünkü benim Rabbim her şeyi gözetendir."

6/133. Rabbin zengindir, rahmet sahibidir. Dilerse sizi yok eder ve sizi başka bir kavmin zürriyetinden yarattığı gibi sizden sonra yerinize (*yestahlifü*) dilediği bir kavmi yaratır.

Buraya kadar verdiğimiz 'halefe' fiilinden türeyen kelimelerin kullanım sıklığı göz önünde bulundurulduğunda; dokuz yerde 'hüküm veren, yetki ve otorite sahibi' anlamında kullanıldığı, yine diğer dokuz yerde 'bir kavmin yerine başkasının getirilmesi' anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bunları genel olarak değerlendirdiğimizde ise, şu üç sonuca ulaşmak mümkündür: birincisi, 'belli bir otoriteyi kullanma' anlamında kullanıldığı görülmektedir. İkincisi, 'kutsal tarih' içerisinde 'son yaratılan' veya 'daha öncekilerinin yerini alan' anlamında kullanıldığı görülmektedir. Üçüncüsü ise, coğrafi anlamda 'geride kalanlar' anlamında kullanılmaktadır. Bu her iki kategoride verilen anlamlara bakıldığında, araştırmayı doğrudan ilgilendiren kısmın birinci ve ikinci kategoride verilen anlamlar olduğu anlaşılmaktadır.

Bu manalardan yola çıkarak 'halife olan insan'ın tanımı, 'Allah'ın, daha öncekilerin yerini alacak özel birtakım donanıma sahip ve yetki kullanabilecek bir şekilde yarattığı varlık' şeklinde yapılabilir.¹ Halife kelimesinin Kur'an'daki kullanımıyla 'bir şeyin yerine geçme' ve 'hakim olma, otorite kullanma' anlamlarından yola çıkarak Maturidi, halife kavramını Hz. Adem'in şahsında insanın, 'yeryüzünde kendinden önce yaşayan varlıkların halifesi olabileceği gibi, ahkâmını ve dinini gerçekleştirmesi, uygulaması bakımından, Allah'ın halifesi olması' şeklinde açıklar.¹

İnsanın, Allah'ın halifesi olacağı görüşü, daha sonraki birçok İslam alimi tarafından da kabul görmüştür. Bu genel kanaate göre, Hz. Adem ilk insandır. Allah, onu yoktan yaratmış, meleklerin ona secde etmelerini emretmiş, isimleri öğretmiştir. Bunlara ilave olarak, Hz. Adem Allah'ın hükümünü yeryüzünde uygulamak için ilk peygamber olarak görevlendirilmiştir. Sayılan bu özellikler, Hz. Adem'in Allah'ın halifesi olarak kabul edilmesi için yeterli sebep olarak değerlendirilmiştir.¹

Elmalılı Hamdi Yazır, insanın halife olarak yaratılışını şu şekilde tefsir eder:

"Allah, ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, bir halife tayin edeceğim demiştir ki, bunun anlamı şudur: Kendi iradem, kudret ve sıfatımdan ona bazı selahiyetler vereceğim. O, benim adıma, benden bir bedel, bir temsilci olarak yarattıklarım üzerinde birtakım tasarruflara

sahip olacak. Benim adıma, hükümlerimi uygulayacak, o, bu hususta asil olmayacak, kendi zatı ve şahsı adına asaleten hükümleri icra edecek değil, ancak benim bir vekilim bir kalfam olacak. İradesiyle benim iradelerimi, benim emirlerimi, benim kanunlarımı, uygulamakla görevli bulunacak, sonra onun arkasından gelenler de ona halef olarak aynı görevi icra edecek olanlar bulunacaklardır. Bu anlam, Ashab-ı Kiram'dan ve Tabiin'den uzun uzadıya nakledilegelen tefsirlerin özü ve özeti'dir.'¹

Sonuç:

İlk insan olarak yaratılan Hz. Adem'in şahsında yeryüzüne halife olarak gönderilen insanın, mükemmel bir yaratılış ve diğer varlıklardan onu ayıran üstün özelliklere sahip bir varlık olarak, yaratılış gayesi olan 'kulluğu' yerine getirmek ve Allah adına bunun gerçekleşmesini sağlamak onun yeryüzüne gönderilişinin yegane sebebidir diyebiliriz.

Buna göre, insan sadece bir 'siyasi insan' (homo politicus), 'ahlaki insan' (homo ethicus) ya da 'adil insanı' (homo justus) gerçekleştirmek gayesiyle değil; belki bunların tamamını içinde barındıran ve sadece maddi değil aynı zamanda manevi yönünü de kapsayan, sufilerin dediği gibi 'kamil insanı' (homo universalis) gerçekleştirme gayesiyle yaratılmış ve bu temel gayeyi yeryüzünde tecelli ettirmek için görevlendirilmiştir.

Bibliyografya:

1. Ahmet Tekin, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru, Tefsiri Meal*, İstanbul 2003.
2. Buhari, Muhammed, *Sahihu'l-Buhari*, İstanbul-trsz.
3. İbn Manzur, Cemaleddin Muhammed, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut 1956.
4. İlhan Kutluer, 'İnsan' md., *TDVİA*, İstanbul 2000, c.22, s.320-323.
5. İlhan Kutluer, *Sarp Yokuşu Tırmanmak*, İstanbul 1998.
6. 'Kur'an-ı Kerimde İnsan', *İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1964, sayı: 2, s. 217-248
7. Kurtubi, Muhammed, *Tefsiru'l-Ahkami'l-Kur'ani'l-Hakim*, Kahire.1949.
8. Matüridi, Ebu Mansur, *Te'vilat Ehli's-Sünne*, Kahire 1971.
9. Muhammed Hamidullah, 'Abd' md., *TDVİA*, İstanbul 1988, c.1, s.57.
10. Muhammed Fuad Abdülbaki, *Mu'cemü'l-müfehres*, Kahire 1988.
11. Mustafa Erdem, *Hz-reti Âdem, İlk İnsan*, Ankara 2003.
12. Mustafa Sinanoğlu, 'İbadet' md., *TDVİA*, İstanbul 1999, c.19, s.233-235.
13. M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, yersz.-trsz., s.463-473.
14. Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal Alisi ve Tefsiri*, İstanbul
15. Ömer Özsoy – İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, Ankara 1996.
16. Râğib el-İsfehâni, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, İstanbul 1986.
17. Rudi Paret, 'Signification coranique de Halifa et d'autres dérivés de la racine Halafa', *Studia*

- Islamica*, Paris 1970, c.32, s.211-217.
18. Süleyman Uludağ, 'Halife' md., *TDVİA*, İstanbul 1997, c.15, s.299-300.
19. Zemahşeri, Ebu'l-Kasım, *el-Keşşaf*, Beyrut-trsz.